

І. Яковюк, заступник директора з наукової роботи НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України

Державний суверенітет і права людини: питання співвідношення і пріоритету

Проблематика державного суверенітету потребує постійної уваги з боку науковців. Особливої актуальності вона набуває на сучасному етапі державно-правового розвитку, що характеризується зростанням взаємозалежності держав. В умовах глобалізації держави, відстоюючи власні інтереси, водночас вимушені вдаватися до самообмеження в питанні реалізації окремих суверенних прав і повноважень, делегуючи право їх здійснення міжнародним організаціям (наприклад, ООН, ОБСЄ або Раді Європи) або наднаціональним інституціям (наприклад, Європейському суду з прав людини або Європейському Союзу), які певною мірою допомагають державам здійснювати їх функції, передусім функції охорони прав і свобод людини. У наслідок цих процесів захист прав людини виходить за межі відповідальності окремої держави, перетворюючись на справу світового співтовариства та регіональних інтеграційних об'єднань, які нормативно визначають ті універсальні міжнародні правові стандарти, нижче яких держава не має права опуститися, і недотримання яких може призвести до застосування міжнародно-правових санкцій.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини – це зобов'язання держави, що випливають із норм міжнародного права, які розкривають і конкретизують зміст принципу поваги до прав людини. Даний принцип уперше було закріплено у Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі¹ (1975 р.). На сьогодні він набув нормативного оформлення також в установчих договорах ЄС (ст. 6 Договору про Європейський Союз)². Міжнародні стандарти у сфері прав людини неоднорідні – вони умовно розподіляються на універсальні та регіональні. Аналіз способів деталізації й механізмів забезпечення

¹ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_055&chk=4/UMfPEGznhhiLPZioDPJriHdlggsFggkRbI1c.

² Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М., 2008 – С. 174.

вказаних категорій стандартів дозволяє дійти висновку, що нормативно закріплені регіональним об'єднанням демократичних держав (наприклад, Радою Європи чи Європейським Союзом), який має ефективні наднаціональні важелі впливу (судові органи, що наділені повноваженнями приймати обов'язкові до виконання рішення стосовно національних урядів) на держави-члени в питанні дотримання прав людини, стандарти можуть виявитися більш широкими, конкретними і реально забезпеченими, аніж універсальні стандарти, що діють у масштабах міжнародного співтовариства.

В. Д. Зорькін у результаті аналізу європейських стандартів прав і свобод людини доходить висновку, що вони змінюють не лише підхід до конкретних правових інститутів, а й національну правову культуру. Саме тому їх сприйняття потребує тривалого часу, оскільки вимагає «конституціоналізації» свідомості не тільки пересічних громадян, а й державних службовців і всіх категорій юристів. Досвід Великої Британії та Ізраїлю, де немає писаних конституцій, а відтак і гарантування на вищому законодавчому рівні прав і свобод людини, дає підстави стверджувати, що визначальну роль у дотриманні прав людини відіграють рівень правосвідомості суспільства, сталість правових традицій, система правових цінностей, якість правової освіти і виховання, які мають не менше, якщо не більше значення, аніж конституція і міжнародні документи в галузі прав людини¹.

На актуальність проблеми сприйняття ідеї прав людини на рівні національної правової культури фактично вказує й А. С. Кузнецов, на думку якого ключовим питанням, що підлягає встановленню під час розкриття співвідношення суверенітету і прав людини, є таке: чи є феномен прав людини певною універсальною константою для всього людства, чи культурні, національні, релігійні особливості, що склалися протягом століть в окремих суспільствах, мають первинне значення. Залежно від відповіді на це питання буде формуватися бачення співвідношення вказаних базових для будь-якої держави категорій. Якщо у західній політичній теорії та практиці, де була сконструйована сучасна модель сприйняття прав людини, відповідь про її універсальність не викликає сумнівів, то у решті країн світу вона часто сприймається як один із політичних інструментів західної цивілізації, який використовується для розширення геополітичного

¹Зорькин В. Д. Интеграция европейского конституционного пространства: вызовы и ответы / В. Зорькин // Сравн. конституц. обозрение. – 2007. – № 2 (59). – С. 66, 67.

панування, як механізм для виправдання порушення суверенітету інших держав¹.

Загальновідомо, що не всі акти у сфері прав людини, що приймаються міжнародними організаціями, є правовими документами – досить часто вони мають лише політичний характер, однак завдяки морально-політичному авторитету організацій, що їх розробляють (Рада Європи, ЄС, ОБСЄ), держави дослухаються до їх положень, хоча вони їх юридично не зобов'язують. Протягом другої половини ХХ ст. кількість документів, що закріплюють права людини, невпинно зростала, однак їх прийняття часто не супроводжувалося створенням механізмів, які б контролювали процес їх дотримання державами, що ратифікували ці документи. Ця ситуація породила проблему створення дієвих міжнародних контрольних механізмів. Оскільки такі механізми здатні інколи приймати обов'язкові для виконання державами рішення, що, як засвідчує історія, можуть виявитися необ'єктивними чи упередженими, то ця ситуація породжує проблему забезпечення державного суверенітету країни, що є членом міжнародної організації.

Визначення особливостей реалізації суверенітету в умовах членства держави у складних міждержавних організаціях є актуальною проблемою, стосовно розв'язання якої юридичною наукою і практикою досі не вироблено універсального підходу. Конституційний принцип державного суверенітету, що передбачає непідлеглість держави будь-якій іншій владі як усередині країни, так і за її межами, в епоху Новітнього часу традиційно розглядався як фундаментальна вимога щодо забезпечення світового правопорядку. У ХХ ст. саме він визначав характер взаємовідносини між державами Європи, поступово поширюючись на весь світ. Як наслідок, сформована на його основі система міждержавних відносин набула універсального характеру. Паралельно з цим процесом відбувалося становлення системи міжнародних організацій, участь у яких завжди тією чи іншою мірою передбачає обмеження права національного уряду самостійно реалізовувати певні повноваження або навіть окремі суверенні права.

Загальновідомо, що обмеження суверенітету може бути як добровільним, так і примусовим. Добровільне самообмеження суверенітету відбувається тоді, коли держави створюють міжнародну організацію або об'єднуються в союз, свідомо погоджуючись із тим,

¹ Кузнецов А. С. «Надкушений суверенитет»: проблема категории «суверенитет» при исследовании субнациональной дипломатии / А. С. Кузнецов // Журн. ПОЛИТЭКС. – 2006. – № 3.

що їм доведеться узгоджувати з іншими державами-членами порядок реалізації окремих своїх повноважень або передати право їх здійснення наднаціональним інституціям. Найдалше у цьому напрямку пішли країни Європи, утворивши наднаціональний за своїм характером Європейський Союз, який бере безпосередню участь у реалізації внутрішніх і зовнішніх функцій держави. Відносини між ЄС і його членами побудовані на принципах самообмеження національних урядів у питанні реалізації ключових суверенних прав і можливості застосування санкцій з боку інститутів ЄС до держав-учасниць за порушення існуючих домовленостей у передбачених установчими договорами випадках. Примусове обмеження суверенітету за своїм характером неоднорідне, оскільки може застосовуватися як легально – на підставі рішень Ради Безпеки ООН, так і без її санкції.

Принцип суверенної рівності держав закріплено у Статуті Організації Об'єднаних Націй, створення якої ознаменувало перехід світового співтовариства до практики обмеження можливостей застосування сили щодо суверенних держав. У Статуті передбачено, що ООН заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів (п. 1 ст. 2), і відповідно вона не може втручатися у справи, які належать до внутрішньої компетенції держав-членів (п. 7 ст. 2)¹. Як наслідок, кожна держава вправі захищати свою територіальну цілісність і суверенітет, і жодна країна не може їх порушувати. Разом з тим слід зазначити, що даний принцип ніколи не мав абсолютного характеру – Статут передбачає, що суверенітет може бути порушений, а стосовно держав застосовані різного роду санкції, якщо Рада Безпеки зафіксує у своєму рішенні факт порушення певною державою міжнародного правопорядку, здійснення агресії щодо іншої держави.

Процеси глобалізації та інтеграції, які почали стрімко розвиватися вже після прийняття Статуту ООН, призвели до прийняття нових принципів і норм міжнародного права, які дедалі більше впливають на державний суверенітет, певним чином змінюючи раніше існуючі підходи до його реалізації. Найбільш помітну роль в обмеженні державного суверенітету відіграють численні норми і принципи, які регулюють сферу прав людини, утворюючи так зване гуманітарне право. Ефективність дії останнього забезпечується спеціально створеною системою міжнародного контролю за дотриманням

¹ Устав Организации Объединенных Наций // Действующее международное право: документы : в 2 т. : учеб. пособие / сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 2007. – Т. 1. – С. 11.

національними урядами добровільно прийнятих на себе зобов'язань. Як наслідок, навіть порушення прав окремого індивіда може бути оскаржене в таких контрольних інституціях, зокрема у Європейському суді з прав людини, рішення якого є обов'язковим для виконання національними урядами.

У другій половині ХХ ст. доктрина прав людини набула характеру універсальної системи людських цінностей, яка отримала загальне визнання як на міжнародному, так і національному рівні. В результаті рівень забезпечення, охорони та гарантування основних прав людини виступає тим критерієм, який покладено в основу оцінки ступеня цивілізованості держави, а відтак і ставлення до неї інших членів світової спільноти. Держава, яка вважає себе цивілізованою, має прагнути до створення таких умов, за яких можливість застосування примусу як усередині країни, так і на міжнародній арені буде зведена до мінімуму. Лише за умови, що така політика стане типовою для всіх держав, може виникнути клімат, що сприяє дотриманню прав людини, вирішенню гуманітарних проблем, створенню співдружності правових держав¹.

Сьогодні загальноновизнаними вважаються права людини, що мають природно-правовий характер. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над національними та класовими інтересами, на думку С. В. Черниченко, відбиває процес набуття світом цілісності й усвідомлення людством такої цілісності². Організоване на цивілізованих засадах суспільство виходить із необхідності визнання формальної рівності людей, їх рівних можливостей як правових суб'єктів. Природні права людини характеризуються всезагальним і універсальним характером. Указані характеристики мають не абсолютний, а відносний характер, свідченням чого є досить поширена практика обмеження державною владою обсягу і змісту прав людини шляхом їх законодавчого закріплення або навпаки уникнення закріплення конкретних прав або навіть окремих їх категорій. Виходячи з цього факту, принципового значення набуває закріплення прав людини на рівні національного законодавства в обсязі, не нижчому за той, у якому вони викладені в універсальних міжнародних і регіональних документах, передусім Загальній декларації прав людини та Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародні стандарти у сфері

¹ Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии / С. В. Черниченко // Моск. журн. междунар. права. – 1992. – № 3. – С. 34.

² Там само. – С. 33.

гарантування прав людини виконують роль взірця, до якого мають прагнути всі народи і держави. Вони виступають підставою для міждержавного співробітництва з питань забезпечення і захисту прав людини, діяльності спеціальних міжнародних органів (Європейський суд з прав людини, Комітети ООН проти катувань, ліквідації расової дискримінації, ліквідації дискримінації щодо жінок тощо), що спостерігають за додержанням і захистом прав людини. Таким чином, у сучасному світі захист прав людини і громадянина визнається не лише конституційним, а й міжнародно-правовим обов'язком держав, що реалізується за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил, що прямо або опосередковано передбачені для цих цілей.

Для реалізації прав людини завжди потрібна політична воля щодо прийняття законодавства, яке регулює відносини між індивідом і державою. Річ у тім, що права людини без законодавчого закріплення – це щось ефемерне. Зрозуміло, що в основі прав людини лежать певні соціальні можливості, які визнаються суспільством за особистістю. Однак, підкреслює С. В. Черниченко, навряд чи такі можливості можна назвати насправді правами до того часу, доки вони не набули визнання в законодавстві саме як права юридичні. Право людини стає правом тоді, коли за ним стоїть юридичний механізм захисту¹. Історія свідчить, що в більшості випадків саме національні бар'єри перешкоджають повноцінній реалізації природних і позитивних прав людини і громадянина. Відтак можна погодитися з думкою, що права людини все ще далекі від того, аби послабити державний суверенітет, оскільки існують у його межах. Разом з тим дедалі частіше висловлюється думка, що тією мірою, якою держава ігнорує або вимушено відмовляється від своєї ролі гаранта загальних інтересів своїх громадян, для компенсації цієї втрати повинні створюватися інституції на універсальному чи регіональному рівнях².

Позиція світового співтовариства стосовно фактів грубого порушення прав людини є непримиренною. У випадку їх виявлення, на думку Комісії міжнародного права, істотно зменшується кількість ситуацій, які б могли розцінюватися виключно з позиції внутрішніх

¹ Черниченко С. В. Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии / С. В. Черниченко // Моск. журн. междунар. права. – 1992. – № 3. – С. 36.

² Tomuschat C. International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century, General Course on Public International Law, in 281 Recueil des Cours 42 (1999).

справ держави, і навпаки, зростає кількість ситуацій, щодо яких поняття внутрішньої юрисдикції не може бути застосоване¹. Цей висновок ґрунтується на такій тезі: «Той факт, що міжнародне співтовариство прогресивно рухається у напрямі від системи, для якої пріоритетом був суверенітет, до ціннісно-орієнтованої або індивідуально-орієнтованої системи, має глибокий вплив на межі сфери його застосування»².

Популяризація ідеї непорушності прав людини, яка у другій половині ХХ ст. отримала підтримку на національному і міжнародному рівнях, свідченням чого стало прийняття Загальної декларації прав людини, а згодом і численних міжнародних і регіональних актів з прав людини, привела до суттєвого прогресу в питанні реального забезпечення і захисту прав людини як на національному, так і міжнародному рівні. Однак зворотним боком цього процесу стала ситуація, коли на межі II–III тисячоліть³ почали все частіше висловлюватися деструктивні ідеї на кшталт таким: необхідне проведення «десуверенізації» шляхом поширення демократії західного зразка в інтересах транснаціональної солідарності; у глобальній системі світового порядку відбувається «розчинення державного суверенітету»⁴; суверенітет має стати привілеєм, який необхідно заслужити⁵; старе міжнародне право, в основі якого було покладено принцип непорушності суверенітету і невтручання у внутрішні справи держави, вже не відповідає реаліям сьогодення – його мають змінити нові принципи, що засновані на

¹ Report of the International Law Commission on the work of its forty-seventh session. Official Records of the General Assembly. Fiftieth session supplement 10(A/50/10) para 75.

² Tomuschat C. International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century, General Course on Public International Law, in 281 Recueil des Cours 42 (1999). – С. 237.

³ Точніше, ідеї обмеження державного суверенітету висловлювалися і раніше, наприклад англійський правознавець Х. Лаутернпахт у середині ХХ ст. обґрунтував правомірність втручання у внутрішні справи держави з «міркувань гуманності». Див.: Оппенгейм Л. Международное право. – М., 1948. – Т. 1. Полутом 1. – С. 270, 285–286.

⁴ Gottlieb G. Nation against State: a New Approach to Ethnic Conflicts and the Decline of Sovereignty / G. Gottlieb. – N.Y., 1993; Fowler M. R. Law, Power, and the Sovereign State: the Evolution and Application of the Concept of Sovereignty / M. R. Fowler, J. M. Bunck. – University Park, 1995. – P. 137–138; Robinson W. I. Capitalist Globalization and the Transnationalization of the State / W. I. Robinson. – London: Routledge, 2002. – P. 71.

⁵ К. Кузнецова висловлюється на користь примусового обмеження суверенітету із можливістю застосування сили без згоди самої держави і без санкції РБ ООН, а також пропонує розробити механізм обмеження суверенітету «неповноцінних держав». Див.: Кузнецова Е. Суверенитет. Незыблемый и неделимый? Суверенитет государства может быть ограничен, если оно им злоупотребляет // Междунар. жизнь. – 2004. – № 7–8.

обмеженні суверенітету на користь дотримання прав людини¹; принцип суверенітету слід замінити на принцип незалежності²; принципам суверенітету і суверенної рівності держав необхідно протиставити принцип «суверенітету особистості»³ і т. ін.

Якщо окремі науковці висловлюють розчарування тим фактом, що «права людини все ще далекі від того, щоб послабити державний суверенітет, оскільки існують усередині суверенітету»⁴, то інші констатують, що зживання суверенітету, втрата ним своїх класичних рис (абсолютність, неподільність і необмеженість) відбувається вже сьогодні. Серед факторів, що обумовлюють цей процес, називають такі: зниження здатності держави самостійно забезпечувати безпеку і добробут своїх громадян; поява і загострення проблем планетарного значення, розв'язання яких потребує колективних дій; зростання політичної значущості економічної й інформаційної влади, яка дедалі більше не підконтрольна державі; зростання чисельності і політичного впливу міжнародних організацій і ТНК, що прагнуть обмежити суверенітет у сфері економіки, прав людини, інформації та культури;

¹ Див.: Ришар Ж.-Ф. Двадцять лет спустя. Глобальные проблемы и способы их решения / Ж.-Ф. Ришар // Россия в глобальной политике. – 2003. – Т. 1. № 2. – С. 164; Сунгуров А. Миропорядок в XXI веке: суверенитет государства и защита прав человека / А. Сунгуров. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.prof.ms.ru/publ/balk/005.htm>

² Див.: Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. / П. Маланчук. – Х., 2000. – С. 47–48.

³ Див.: Аннан К. Две концепции суверенитета: выступление на 54-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций. Нью-Йорк, 20 сентября 1999 г. / К. Аннан. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/russian/basic/sg/interven3.htm>; Бляхман Б. Я. Понятие суверенитета личности / Б. Я. Бляхман // Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики : сб. науч. тр. (по материалам 4 междунар. науч.-практ. конф., Киров, 15 окт. 2005 г.): в 3 ч. – Киров, 2005. – Ч. 1. – С. 38–49; Бляхман Б. Я. Суверенитет личности : Политико-правовая конструкция в системе критериев формирования и функционирования гражданского общества / Б. Я. Бляхман // Право и образование. – 2007. – № 1. – С. 55–61; Кучкина О. Суверенитет личности / О. Кучкина // Комсом. правда. – 1991. – 22 июня; Софиенко М. Б. Генезис развития индивидуального суверенитета как фактор формирования личности / М. Б. Софиенко // Философия образования. – Новосибирск, 2006. – С. 103–111. Оцінку даних поглядів див.: Карташкін В. А. Права человека в XXI веке : тез. доклада / В. А. Карташкін // ООН и международный правопорядок в глобализирующемся мире, 24 октября 2000 г. – М., 2001. – С. 89; Матузов Н. И. К вопросу о суверенитете личности / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 4. – С. 3–14; Макуев Р. Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета / Р. Х. Макуев // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 25–26; Пастухова Н. Б. Проблемы государственного суверенитета / Н. Б. Пастухова. – М., 2006. – С. 55–56.

⁴ Donnely J. State Sovereignty and Human Rights / J. Donnely. – Denver, 2004. – P. 11.

пріоритет прав людини над законами держави; плюралізм державної влади і її поділ по вертикалі й горизонталі; децентралізація державної влади внаслідок процесів федералізації й регіоналізації¹. Слід зазначити, деякі з указаних факторів виникають і діють не завжди всупереч волі держави. Вони можуть з'являтися в результаті процесів інтеграції й демократизації як у внутрішньодержавних, так і в міжнародних відносинах, ініціатором яких виступає держава. Разом з тим деякі з указаних факторів, наприклад зниження здатності держави самостійно забезпечувати безпеку і добробут своїх громадян, обумовлені послабленням контролю з боку держави під тиском вимог подальшої лібералізації державно-правового життя.

На спробі ввести у категоріальний апарат юридичної науки поряд із поняттям державний, народний і національний суверенітет нову категорію – «суверенітет особистості», слід зупинитися окремо. М. І. Грачев відмічає, головне, що об'єднує авторів, які в різних інтерпретаціях просувають цю ідею, – це намагання обґрунтувати ідею самовизначення особистості, її автономію і незалежність від будь-кого і в першу чергу від держави².

Формально для обґрунтування пріоритетності «суверенітету особистості» використовуються в тому числі імперативні норми загального міжнародного права³ (*jus cogens*), на існування яких прямо вказує стаття 53 Віденської конвенції про міжнародні договори⁴. Логічною підставою для появи цих норм було правило, згідно з яким договори не можуть бути вищими за природне право. П. Маланчук підкреслює, що норма не може набути характеру імперативної, якщо вона не прийнята та не визнана як така міжнародною співдружністю держав загалом⁵. Очевидно, що обов'язок держав дотримуватися

¹ Дзодзиев В. Проблемы становления демократического государства в России / В. Дзодзиев. – М., 1996. – С. 270.

² Грачев Н. И. К вопросу об ограничении государственного суверенитета правами человека / Н. И. Грачев // Свобода, право, рынок : сб. науч. тр. – Волгоград, 2003. – Вып. 4. Ч. 1. – С. 86–87.

³ Імперативна норма міжнародного права – це правовий припис, яка приймається і визнається міжнародним співтовариством у цілому як норма, відхилення від якої неприпустимо і яка може бути змінена лише шляхом прийняття норми міжнародного права, що має такий самий характер.

⁴ Віденська конвенція про право міжнародних договорів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_118&chk=Y07Mf9lCdrY0iLPwZioDPJriHdlggsFggkRbI1c.

⁵ Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. / П. Маланчук. – Х., 2000. – С. 99–100.

імперативних норм міжнародного права навіть у тому випадку, коли вони не згодні з ними, вказує на певну «пов'язаність» держави цими нормами. Однак обов'язки, що з'явилися у держави внаслідок добровільного визнання обов'язкової дії імперативних норм, не повинні розглядатися як обмеження його суверенітету. Д. Ллойд, захищаючи ідею суверенітету держави у міжнародних відносинах, стверджує, що підлеглість нормам міжнародного права не тягне за собою розчинення державного суверенітету в більш високому за рівнем владному утворенні. Мова скоріше має йти про визнання суверенною державою системи правових принципів, що є обов'язковими для неї¹. На жаль, слід визнати, що в науці міжнародного права питання, пов'язані з процедурою їх прийняття, їх переліком і впливом на державний суверенітет, у цілому залишаються недостатньо розробленими², а тому за вимогою ряду країн у статті 66 (а) зазначено, що застосування статті 53 має урегулюватися Міжнародним судом або арбітражним трибуналом.

У сучасному світі найбільшу готовність дотримуватися таких норм демонструє Європейський Союз, конституційний характер якого передбачає визнання, закріплення й гарантування системи фундаментальних правових цінностей (повага людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання прав людини (стаття 3 Договору про ЄС))³. Головне місце серед цінностей Союзу

¹ Ллойд Д. Идея права : пер. с англ. / Д. Ллойд. – М., 2002. – С. 211–219.

² Так, П. Маланчук за результатами аналізу судової практики доходить висновку, що до таких норм можна віднести норми про заборону катування та агресії. У справі *Barcelona Traction* Міжнародний суд у побіжному висловленні судді (*obiter dictum*) послався на основні права людини, зокрема на заборону рабства та расової дискримінації, агресії та геноциду, які є предметом турботи всіх держав, не надавши, однак, їм статусу *jus cogens*. (Див.: Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. / П. Маланчук. – Х., 2000. – С. 100). Б. Л. Зімненко до таких норм відносить принципи: суверенної рівності держав, незастосування сили або погрози силою, невтручання у внутрішні справи держави, рівноправності і самовизначення народів, мирного вирішення суперечок, добросовісного виконання міжнародних зобов'язань, територіальної цілісності держав, непорушності державних кордонів, поваги прав і свобод людини. (Див.: Зімненко Б. Л. Нормы международного права в правовой системе Российской Федерации / Б. Л. Зимненко // *Общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры в практике конституционного правосудия : материалы Всерос. совещания (Москва, 24 дек. 2002 г.)* / под ред. М. А. Митюкова, С. В. Кабышева, В. К. Бобровой и А. В. Сычевой. – М., 2004. – С. 109). Схожу позицію щодо переліку таких норм викладено також : *Международное публичное право* / отв. ред. К. А. Бекяшев. – М., 2005. – С. 81–97.

³ Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М., 2008 – С. 171.

посідають права людини. І хоча на відміну від Конституції для Європи, яка включала Хартію Союзу про основні права, до тексту Лісабонських договорів її не включено, це не означає, що права людини для ЄС набули другорядного характеру. Стаття 6 Договору про ЄС містить такі надзвичайно важливі норми¹, що дозволяють однозначно констатувати пріоритетний характер забезпечення прав людини в об'єднаній Європі:

– Союз визнає права свободи і принципи, викладені у Хартії ЄС про основні права від 7 грудня 2000 р., адаптовані 12 грудня 2007 р., за якою визнається така ж юридична сила, як і в договорів;

– Союз приєднується до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією і як вони впливають із загальних для держав-членів конституційних традицій, входять до змісту права Союзу як загальні принципи.

Аналіз вказаних норм засвідчує, що Європейський Союз принципово визнає дію імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*), до яких належать, зокрема, і норми про права людини. Щоправда, слід зазначити, що визнання прав людини як *jus cogens* відбувається поступово. На сьогодні імперативний характер визнано не за принципом захисту прав людини в цілому, а лише за окремими правами. Таким чином, європейська судова практика йде шляхом поступового розширення кола прав людини, яким може бути наданий цей статус.

Достатньо помірковану позицію з питання запровадження «суверенітету особистості» зайняв М. І. Матузов, який, аналізуючи це питання, доходить висновку, що поняття суверенітету не може бути застосоване до людини у чистому вигляді. Правове становище особистості в системі соціальних зв'язків характеризується такими категоріями, як права, обов'язки, свобода, відповідальність, правосуб'єктність тощо. Однак, оскільки термін «суверенітет особистості» вже увійшов у політичний лексикон, зазначає правознавець, ним доводиться користуватися, але при цьому слід пам'ятати, що «суверенітет» — це поняття передусім державно-правове, а не особистісне, і застосовується воно переважно у міждержавних відносинах. Відтак, це поняття можна вживати тільки як своєрідну метафору. Якщо ж усе ж таки спробувати розкрити зміст цього поняття, то під ним слід розуміти необхідність виведення людини з-під тотального контролю влади, економічної залежності, політичного

¹ Европейский Союз : основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. – М., 2008. – С. 174.

тиску, ідеологічного маніпулювання. Особистість не повинна бути «заручницею» системи. Суверенна особистість – це вільна, матеріально та духовно незалежна, але одночасно відповідальна особа, що перебуває в гармонійних відносинах з іншими суверенними індивідами, а також із суспільством і державою¹. Однак слід зазначити, що всі ці вимоги втілюються у принципах демократичної, правової держави, а отже, запроваджувати нове і таке неоднозначне поняття немає потреби, скоріше слід прагнути більш послідовної й повної реалізації положень теорії правової держави.

М. І. Грачев зазначає, що людина – це істота політична, яка не може реалізувати свої численні права і свободи поза державою, у відриві від неї. На його думку, головна мета держави як найбільш розвинутої культурної форми людського співіснування не у забезпеченні прав якоїсь абстрактної людини, а у забезпеченні загального блага, що становить однакову цінність для всіх громадян даної країни. При цьому інтереси людини повинні бути гарантовані правом, що має зобов'язуючий характер. Людина – це одна з клітин величезної соціальної системи, що іменується державою. Лише держава може захистити її як від внутрішніх посягань, так і від зовнішніх загроз, а всьому народу гарантувати самостійність державно-правового буття, збереження своєї культури, ідентичності. Тому, якщо ми визнаємо, що для держави людина є найвищою соціальною цінністю, то логічно допустити, що для особистості однією з таких цінностей повинна виступати держава².

Ще більш критично ставиться до запровадження нової категорії Н. Б. Пастухова, яка в результаті проведеного аналізу справедливо ставить собі запитання: а чи може виступати суб'єктом суверенітету особистість? Адже обов'язковою складовою змісту поняття «суверенітет» виступає елемент влади, якою не володіє особистість. Окрім того, вона доводить, що «суверенітет особистості» не належить ані до структури поняття «суверенітет», ані до способів його втілення. Фактично, найбільш логічне пояснення змісту поняття «суверенітет особистості» полягає в намаганні пов'язати дану категорію з дедалі більшим впливом міжнародних інституцій, що захищають права людини від посягання на них своєї держави, а також із готовністю вагомих суб'єктів

¹ Матузов Н. И. К вопросу о суверенитете личности / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 4. – С. 4–5.

² Грачев Н. И. К вопросу об ограничении государственного суверенитета правами человека / Н. И. Грачев // Свобода, право, рынок : сб. науч. тр. – Волгоград, 2003. – Вып. 4: Ч. 1. – С. 86–90; Поздняков Э. А. Философия государства и права / Э. А. Поздняков. – М., 1995. – С. 153.

міжнародної політики (окремих великих держав чи їх об'єднань) надати свої можливості для підтримки зусиль цих організацій¹.

Про обґрунтованість останнього тлумачення даної категорії свідчать висловлювання керівників США і НАТО, які одночасно бажають не лише зберігати норми, що гарантують їх суверенітет, а й порушувати їх стосовно інших держав, коли це відповідає їхнім національним інтересам. Так, колишній генеральний секретар НАТО Х. Солано заявляв: «Ми рухаємося до системи міжнародних відносин, у якій повсякденні права людини і права меншин більш важливі, аніж суверенітет»². Колишній державний секретар США К. Пауелл стосовно перспектив розвитку Іраку як суверенної держави висловлювався так: «Іракська влада має змиритися з вимушеними обмеженнями суверенітету»³. У свою чергу, кандидат на посаду президента США Дж. Маккейн вказував на необхідність повернення до ідеї єдиного світового порядку, відродження демократичної коаліції Заходу часів холодної війни з панівною роллю Сполучених Штатів. На його думку, новий світовий устрій і система безпеки має забезпечуватися НАТО, який, на відміну від неефективної ООН, здатний попереджувати конфлікти, здійснювати контроль за нерозповсюдженням зброї масового знищення і оперативно проводити гуманітарні силові акції⁴. Показово, що такі висловлювання підтверджуються конкретною політикою, що проводять США і країни НАТО.

У зв'язку з поширенням таких підходів серед державних діячів та окремих науковців⁵, які намагаються дати наукове обґрунтування

¹ Пастухова Н. Б. Проблемы государственного суверенитета / Н. Б. Пастухова. – М., 2006. – С. 55–56.

² Милосердов В. Россия в новом году и в XXI веке / В. Милосердов // Российская Федерация сегодня. – 2005. – № 1. – С. 42.

³ Колин Пауэлл лишает Ирак суверенитета // Коммерсант. – 2004. – 28 апр.

⁴ Красинский В. Новый империализм. Теории «ограниченного суверенитета» и «мирового правительств» в американской политической доктрине // ЦентрАзия. – Режим доступу: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1208851020>.

⁵ Так, М. Гленнон вважає, що творці нового світового порядку повинні відмовитися від ілюзорних істин, як теорія справедливих війн або уявлення про рівність суверенних держав. Ці та інші застарілі догми ґрунтуються на архаїчних уявленнях про універсальні істини, справедливість і мораль. Руйнівною він вважає ідею рівної суверенності держав. (Див.: Гленнон М. Совет Безопасности: в чем причина провала? / М. Гленнон // Россия в глобальной политике. – 2003. – Т. 1. – № 3. – С. 118–120). Німецький правознавець Х. Томушан вважає, що міжнародне співтовариство забезпечує захист певних базових цінностей незалежно або навіть усупереч бажанню конкретних держав. Усі ці цінності випливають із розуміння, що держава являє собою лише засіб, невід'ємна функція якого полягає у служінні інтересам своїх громадян, як це знаходить свій юридичний вираз у правах людини (Див.: Tomuschat C. International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century, General Course on Public International Law, in 281 Recueil des Cours 42 (1999). – С. 161).

відмови від Вестфальської системи організації світового порядку, що передбачає повагу до суверенітету держав, багато хто з правознавців вказують на неприпустимість і шкідливість таких намагань. Слід погодитися з думкою В. Д. Зорькіна, який прямо вказує, що ця ситуація призведе до того, що політика, яка вимагає механізму багатосторонніх узгоджень і консультацій, буде замінюватися (і вже замінюється) односторонньою егоїстичною політикою окремих держав чи їх блоків, яка, з одного боку, вимагає безумовної поваги до свого суверенітету, а з другого – демонструє зневажливе ставлення до суверенітету інших, передбачає можливість несанкціонованого РБ ООН застосування «гуманітарних інтервенцій», вибіркове захоплення певних етносів і регіонів суверенних держав до самовизначення¹.

¹ Зорькин В. Д. Апология Вестфальской системы / В. Д. Зорькин // Россия в глобальной политике. – 2004. – Май–июнь (№ 3).